ZESZYTY NAUKOWE POLITECHNIKI ŚLĄSKIEJ 2009
Seria: ARCHITEKTURA z. 49 Nr kol. 1801

Aneta WIATR
Politechnika Śląska
Wydział Architektury

IDENTYFIKACJA POSTINDUSTRIALNYCH TERENÓW ZIELENI W AGLOMERACJI GÓRNOŚLĄSKIEJ

Streszczenie. W niniejszym artykule przedstawiono wstępne wnioski, które są wynikiem przeprowadzonej inwentaryzacji rozmieszczenia zakładów przemysłowych, parków oraz ogrodów działkowych w Aglomeracji Górnośląskiej. Zasadniczym celem jest „odczytanie" istniejącego układu wymienionych przestrzeni oraz wskazanie wzajemnych powiązań pomiędzy nimi. Uzupełnienie wniosków stanowi geneza wybranych terenów zieleni ukazująca ich bezpośrednie powiązanie z przemysłem.

IDENTYFICATION OF POSTINDUSTRIAL GREENERY IN SILESIAN AGGLOMERATION

Summary. The article shows initial conclusions, which are the results of analyzing industry, parks and allotments location within the Silesian Agglomeration. The basic aim of presented studies is showing the existing urban configuration of examined areas and their correlation. Additional conclusions are the result of studying the origins of selected green areas, which show direct connections of these areas with the industry.

1. Wstęp

Z ogólnych opisów Aglomeracji Górnośląskiej oraz z dawno już przyjętego terminu „Czarny Śląsk" można by wnosić, że Aglomeracja jest pozbawiona zieleni. Nie ma bardziej mylącej tezy niż ta. Oprócz licznych parków, skwerów, kwietników, ogrodów działkowych, alei, pewnych drobnych partii leśnych zauważyć tu można jeszcze ogrody warzywne, a nawet pola uprawne, „wciskające się" pomiędzy osiedla, zakłady przemysłowe i hałdy. Liczba ogrodów działkowych, będących oazą spokoju i odpoczynku, w roku 1939 wynosiła 50.000 [4]. Geneza większości z nich jest bezpośrednio związana z przemysłem. Dotyczy to zarówno zieleni przemysłowej, żywicielskiej, ozdobnej, rekreacyjnej, sanitarnej, izolacyjnej, jak i rekultywacyjnej, remediacyjnej oraz sukcesyjnej [2]. „Zielony Śląsk" przedstawia

zdecydowanie inny charakter niż zdewastowany, przeobrażony przez przemysł krajobraz „Czarnego Śląska".

2. Inwentaryzacja

Z punktu widzenia planowania przestrzennego oraz projektowania urbanistycznego i architektonicznego rozpoznanie terenów zieleni jest interesujące przede wszystkim ze względu na ich lokalizację, kompozycję oraz powiązanie z otoczeniem.

Gromadzony materiał do pracy badawczej ma przyczynić się do określenia warunków lokalizacji, sposobu programowania, powiązania z zakładami przemysłowymi, wyznaczania metod kształtowania oraz kompozycji terenów zieleni. Analizy kompozycji zieleni opierać się będą na konkretnych przykładach z obszaru Aglomeracji Górnośląskiej.

Początkowym etapem pracy badawczej było przeprowadzenie inwentaryzacji funkcjonujących obecnie założeń przemysłowych (kopalń, hut i innych zakładów produkcyjnych) oraz terenów zieleni (parków i ogrodów działkowych) na obszarze Górnośląskiego Związku Metropolitalnego[1] (z włączeniem do analizy miast: Czeladź, Knurów, Będzin). Wyniki opisano w postaci graficznej na mapie [rys. 1].

Według inwentaryzacji mamy na całym obszarze około:

- 130 zakładów przemysłowych,
- 65 parków,
- 350 ogrodów działkowych.

W samych Gliwicach możemy wyróżnić 17 większych działających zakładów przemysłowych, 6 parków oraz 54 ogrodów działkowych. Przeprowadzone badania mają na celu ukazanie sytuacji stanu obecnego terenów zielonych po upadku ich patrona-zakładu przemysłowego.

Kolejnym etapem badań była próba odnalezienia powiązań przestrzennych pomiędzy zakładami przemysłowymi, parkami i ogródkami działkowymi [rys. 3]. Efektem tych poszukiwań było odnalezienie schematu powiązań. Przykładem takich powiązań jest obszar wokół KWK „Saturn" w Czeladzi. Widać tu bliskie związki kopalni z dwoma parkami oraz ogrodami działkowymi, które „obsługują" przyległe osiedle. Ukazuje się tym samym cały „kompleks funkcjonalny", który jest mocno wpisany w charakterystyczne zagospodarowanie przestrzenne górnośląskich miast.

[1] Górnośląski Związek Metropolitalny to związek 14 miast na prawach powiatu: Katowice, Gliwice, Zabrze, Bytom, Piekary Śląskie, Świętochłowice, Chorzów, Ruda Śląska, Siemianowice, Mysłowice, Sosnowiec, Dąbrowa Górnicza, Jaworzno, Tychy, istnieje od 2007 roku.

Rys. 3. Rozmieszczenie istniejących zakładów przemysłowych, parków oraz ogrodów działkowych na terenie Górnośląskiego Związku Metropolitalnego – próba odnalezienia powiązań przestrzennych

Fig. 3. Existing industry, parks and allotments location in Górnośląski Związek Metropolitalny – finding spatial connections

Źródło: opracowanie własne

3. Geneza wybranych terenów zieleni w Aglomeracji Górnośląskiej

Mówiąc o terenach zieleni w Aglomeracji Górnośląskiej mam na myśli tereny, które zostały zagospodarowane w celu pełnienia funkcji rekreacyjnych, zdrowotnych, estetycznych, krajobrazowych i przyrodniczych. Forma i wielkość tych terenów może być zróżnicowana - od obsadzeń alei, niewielkich ogródków przydomowych, ogródków działkowych, skwerów, po założenia parkowe i „pasy zieleni ochronnej".

II połowa XIX wieku to okres gwałtownego rozwoju przemysłu, który pociągnął za sobą zanik sielankowego obszaru pól i lasów. Zaczęły powstawać zespoły obiektów administracyjnych mieszczących zarządy zakładów przemysłowych, a towarzyszące im ogrody były pierwszymi terenami zieleni zakładanymi w obrębie zakładów przemysłowych (zazwyczaj nie były one dostępne dla zwykłych robotników).

Spontaniczna urbanizacja środowiska wiejskiego spowodowana napływem robotników, a co za tym idzie powstawanie form koszarowo-blokowych, zbiorowych noclegowni, stały się przyczyną pogorszenia warunków zdrowotnych oraz niekorzystnych przemian społecznych.

Trudne warunki życia oraz choroby społeczne zaczęły wpływać na decyzje wydawane w imieniu zarządców zakładów przemysłowych oraz władze rządowe. Wdrażano reformy w dziedzinie budownictwa mieszkaniowego, chcąc stworzyć lepsze warunki życia mieszkańców oraz zapobiec emigracji. Właściciele zakładów i kopalń, dążąc do zapewnienia swoim pracownikom minimum socjalnej egzystencji, podejmowali budowę patronackich osiedli robotniczych. Z początku pierwsze ich realizacje dalekie były od wzorców zabudowy osiedli patronackich, tworzące w kolejnych latach zwarte struktury wyposażone w liczne obiekty socjalne (m.in. szkoły, przedszkola, szpitale, gospody, sklepy, kaplice, cmentarze, domy nauczycieli i lekarzy, parki, ogródki działkowe, place zabaw dla dzieci itp.) [5].

Skutecznym środkiem na złe warunki życia robotników i rozprzestrzeniające się w zastraszającym tempie choroby społeczne stało się powrócenie do idei ogrodu (miejsca odpoczynku, regeneracji sił). Wprowadzenie zieleni w obszary zamieszkania miało na celu regenerację i przywrócenie zdrowia klasy robotniczej. Zieleń stała się zatem czynnikiem higieniczno-społecznym, a w miarę upływu czasu poprzez wprowadzenie całego wachlarza usług towarzyszących, takich jak: place zabaw, elementy rekreacyjne-muszle koncertowe, koła taneczne itd. miała za zadanie zaspokojenie podstawowych potrzeb rodzin robotniczych. Pojawiły się ogólnodostępne parki: kopalniane, hutnicze, osiedlowe, szkolne, przyszpitalne, ogrody zabaw dla dzieci, ogrody sportowe i inne [7].

Kontakt z przyrodą poprawił jakość życia robotników. „Zielone części osiedli" pełniły funkcje estetyczne i zdrowotne. Dostarczały przeżyć „duchowych" dostępnych już dla ubogich mieszkańców, ludu, którego do tej pory nie wpuszczano na tereny prywatnych parków przyzakładowych willi.

Programy założeń parkowych, z biegiem czasu zostały wzbogacone o coraz to nowsze elementy socjalne i rekreacyjne, a ich kompozycja stawała się bardziej ciekawa i dostosowana do potrzeb użytkownika.

„Dominował styl krajobrazowy w układach jednolitych lub z wprowadzeniem fragmentowych rozwiązań geometrycznych akcentujących wejścia lub inne ważne kompozycyjnie miejsca. Ich cechą charakterystyczną były duże, ogólnie dostępne polany, na których robotnik i jego rodzina mogli swobodnie usiąść i rozłożyć przyniesiony prowiant oraz biegać lub grać w piłkę"[2].

[2] Walter M.: Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych [w:] Historyczne osiedla robotnicze (referaty wygłoszone na sesji naukowej w Katowicach w dniach 9-10 września 2005). Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice 2005.

Rys. 1. Rozmieszczenie istniejących zakładów przemysłowych, parków oraz ogrodów działkowych na terenie Górnośląskiego Związku Metropolitalnego
Fig. 1. Existing industry, parks and allotments location in Górnośląski Związek Metropolitalny
Źródło: opracowanie własne

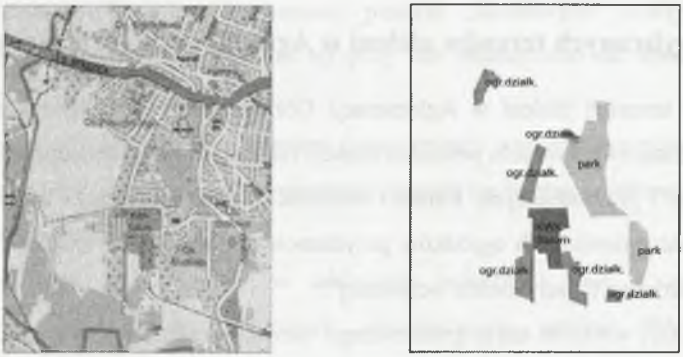

Rys. 2. Rozmieszczenie parków i ogrodów działkowych wokół kopalni „Saturn" w Czeladzi
Fig. 2. Parks and allotments location around "Saturn" coal mine in Czeladź
Źródło: Atlas Drogowy Śląska, Wydawnictwo Piętka, opracowanie własne

Jednym z pierwszych osiedli robotniczych, na których wprowadzono elementy socjalne wraz z zielenią, było osiedle założone przez Alberta Borsiga - właściciela walcowni stali i kopalni „Ludwigsgluck" (1868 do końca lat 70. XIX wieku) w Biskupicach. Infrastruktura osiedla jak na tamte czasy była na bardzo wysokim poziomie. Oprócz małych ogródków wykorzystywanych w celu uprawy warzyw i owoców, wybudowano szkołę ewangelicką, kaplicę, przedszkole, hotel z restauracją, sklepy, kasyno, bibliotekę, cmentarz, przychodnię i pocztę. Uzupełnienie całego kompleksu stanowił park hutniczy wyposażony w halę sportową, boisko, muszlę koncertową, zakład ogrodniczy i plac zabaw.

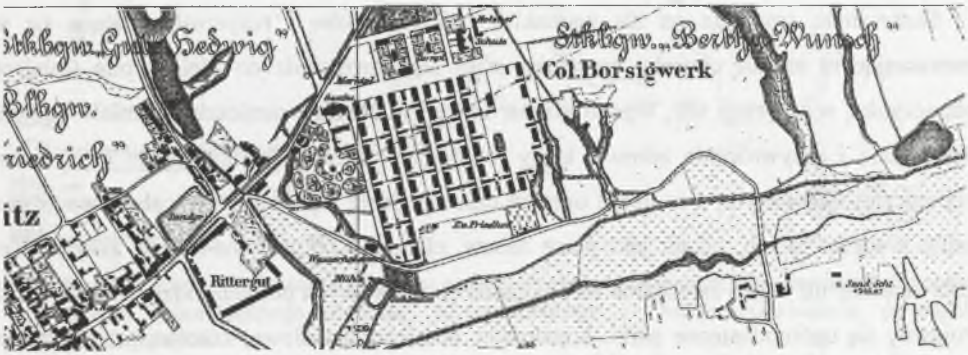

Rys. 4. Fragment mapy górniczej przedstawiający założenie Borsiga. Oryginał i całość mapy Zabrza znajduje się w Śląskim Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach
Fig. 4. Fragment of a map showing the establishment of Borsig, Source: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego in Katowice

Na przełomie wieków XIX i XX zakładanie parków przy osiedlach stało się powszechną praktyką.

Ogrody działkowe jako kolejny element przestrzenny nie tylko obniżały koszty wyżywienia, wzmacniały życie rodzinne, umożliwiały realizację zainteresowań, wzmagały walkę z alkoholizmem, ale również dawały możliwość łączenia wypoczynku z zajęciami na świeżym powietrzu. Ogrody takie wydzielone były przy wszystkich koloniach i osiedlach robotniczych. *„Pierwsze ogrody działkowe jako program społeczny zostały zainicjowane we Francji przez Renaudina i w Niemczech przez Daniela G. M. Schrebera jeszcze w 2 połowie XIX w. Były to małe ogródki o powierzchni od 150 m² do 300 m²"*[3].

Popularność ogródków działkowych jest związana również z pochodzeniem klasy robotniczej, która w dużej mierze wywodziła się z ludności wiejskiej i była przez ten fakt bardzo związana z ziemią. Robotnik nie tracił kontaktu z dawnym zajęciem, zajmował się nim

[3] Tamże.

dorywczo po pracy. Mieszkanie patronackie wraz z przynależną do niego działką stanowiło bardzo ważny aspekt w biologicznej potrzebie restytucji sił organizmu, wyczerpanego nerwową i pełną wysiłku fizycznego pracą zarówno w kopalniach, jak i hutach.

4. Zakończenie

Przedstawiony aktualny stan rozmieszczenia zakładów przemysłowych, parków i ogrodów działkowych oraz rys powstania wybranych terenów zieleni w Aglomeracji Górnośląskiej uświadamia nam, jak ważną rolę odegrały one w kształtowaniu założeń urbanistycznych" XIX i XX w.

Przeprowadzona inwentaryzacja ukazuje, że zarówno przemysł, jak i tereny zielone są rozmieszczone dość równomiernie na całym obszarze. Dodatkowo zieleń zajmuje obszarowo większą powierzchnię niż zakłady przemysłowe. Mając na uwadze fakt, że wymieniamy tu jedynie dwa rodzaje terenów zielonych (a przecież w miastach znajdują się również skwery, aleje, fragmenty lasów), można stwierdzić, że te przestrzenie otwarte są przestrzeniami dominującymi obszarowo. Silne powiązania przestrzenne pomiędzy przemysłem a zielenią potęgują możliwość wyróżnienia kompleksów funkcjonalnych, na które składają się zakład przemysłowy, tereny zieleni, osiedle mieszkaniowe.

Nowo powstałe zakłady przemysłowe nie „generują" już w tak dużym stopniu terenów zieleni. W tym przypadku pojawia się ona jedynie jako zieleń reprezentacyjna i izolacyjna. Sprawdzone wzorce z przełomu XIX i XX wieku sprawnie funkcjonujących „jednostek urbanistycznych", na które składały się domy robotników, przestrzenie publiczne w postaci parków, ogródki działkowe, obiekty, usługi i zakłady pracy odchodzą powoli w zapomnienie. „Utworzone" przez przemysł tereny zieleni w większości przypadków niszczeją i znikają z krajobrazu śląskich miast.

BIBLIOGRAFIA

1. Chojecka E., Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku. Muzeum Śląskie, Katowice 2004.
2. Gasidło K., Zielone dziedzictwo przemysłu (referat wygłoszony na konferencji pt.: Ochrona środowiska w planowaniu przestrzennym" zorganizowanej przez Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej w dniach 29-30 listopada 2007 roku).

3. Górny Śląsk. Praca zbiorowa pod redakcją K. Popiołka, M. Suchockiego, S. Wysłoucha, S. Zajchowskiej. Poznań, Instytut Zachodni 1959.
4. Majdecki L., Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja. PWN, Warszawa 1964.
5. Nowak-Lenartowska A., Osiedla przyzakładowe jako problem urbanistyczny regionu. Na przykładzie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. PWN, Warszawa 1973.
6. Wagner T., Zabrze. Nieznane oblicza śląskiej architektury. Katowice - Zabrze 2003.
7. Walter M., Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych [w:] Historyczne osiedla robotnicze (referaty wygłoszone na sesji naukowej w Katowicach w dniach 9-10 września 2005). Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, Katowice 2005.